

8362

Landsmåls- och Folkminnesarkivet
Uppsala

DALARNA

Mora

(Oxberg o. Gopshus)

8/4, 23/4 1935

Eriksson, Rombo Filip, 1935

Svar på ULMA:s frågelista M 43 Kvarnar
och malning

52 bl.4:o

8362

L.L.

Exc. S. Björklund

1
Landsmålsarkivets frågelista: M. 43.

Qvarnar och malning.

A. Handkvarnar och andra enkla redskap för
malning och krossning.

Gällande förhållandena i Öberg och Gornhus, Mora.

Upptecknat av Rombo Filip Eriksson, Bonäs, Mora.

Ord, som beteckna att krossa rådg, salt, kryddor m. m. till mjöl eller gryn: mälä, mala.

Ja me bärrt ä mälä, jag har varit bort och mala. Ja mēli i nu, jag har malat jag nu.

Att göra (krossa) gröpa, gröpe: gröpa, gröpa:

Att krossa salt: grükä sältä, krossa salt.

Härvid användes av gammalt en större plan sten eller håll, kallad sälttälli, saltkällen, samt saltkäll (källa)

en rund, liksom svarvad men något tillplattad sten: sältsten, saltsten. Ibland använde man in- sältsten

te "saltkällen", utan man lade saltet på bordet direkt, utan något underlag, därav kallades

inf. ? ej sup. ?
mält ?

ULMA 8362. Rombo F. Eriksson. 1935

DAL. MORA

Frgl. M 43

2 i bordet en grop, kallad saltgropi, saltgroven. Man har med denna sten även krossat krydd-
peppar och kaffe, om man inte haft något
annat redskap. Kaffe har man krossat i en ur-
holkad rånna med hjälp av en rulle som på
fig 1. Denna anordning kallades käfigvänni,
kaffekvarnen, samma användning och namn
hade man på mortlarna fig. 3 och 4. Man
delvis stötte och delvis vred sönder massan i
morteln, stöten kallades stöten, stöten, denna
var av trä, helt och hållet oskadd. Mortlar-
na varierade i storlek, vanligen var exakta
höjden (med fot) 7 tum, stöten var ungefär
lika lång såvida den inte var mycket sliten,
men såväl större som mindre mortlar före-
kommo.

Pärönkvänn, potatiskvarn, för krossning av
kokt potatis som man bakade tunnbröd av.

pärön-kvarn
(kvarn)

3. Kvarnarna voro helt av trä och tillverkades här i lygn (Det.) bland andra av min sagesman Berglund. Nu gammalt använde man endast smäpotatis vid tunnbrödsbakning. Man sköljde dem noga och kokade dem, varefter man krossade dem i kvarnen med skalen på. Men denna potatiskvarn hade ju inte förmåga att riva sönder potatisskalen, därför kände man pärändejäv, potatisdegen i ett träg, varefter man bearbetade den med en kniv, akk-kväiver, hackniven såg ut så, för att få skalena sönderhackade. Under det man hackade i degen kommo alla skal på botten av träget, man vände då på degen och hackade den igen.

Ordet kväiver, kvarn har här i Det. och Gø. samma betydelse som i riksspråket. De hem- eller handkvarnar man använde för malning av

4 såd (och ibland även för krossning av salt)
kallades närkka^a, fig 5. (Fig 6 okänd). Man har
inte haft något särskilt bord eller någon la-
ve som man haft kvarn på, utan man ha-
de den liggande på matbordet. För att få den
att ligga kvar på bordet under malningen
använde man sig av följande "knep": Man
tog en ganska lång och bred trasa av vad
slag som helst och blötte den i vatten. Där-
efter vred man ur den ordentligt och vred
ihop den hårt så att det bildades liksom
ett tjockt rep som var lika långt som
kvarnstensens omkrets. Man lade detta rep
i en cirkel på bordet och lade stenen på det-
ta, av den fuktiga trasan satt kvarnen bra fast
vid bordet. Under malningen kom mjölet ut
runt omkring stenen, man sopade sedan upp
mjölet från bordet. Närkka bestod av två tun-

nörka f.

ULMA 8362. Rombo F. Eriksson. 1935

DAL. MORA

Frgl. M 43

5. na stenar med hål för matningen och handtag
på den övre, en dubb i mitten på den undre.
Den undre stenen (på en handkvarn) kallades understen
unndästen, understen; den övre övrasten, övr-
sten. Hålet i mitten på övrastenen: öga, öga.
Handtaget kallades aruntaja, handtaget. Namn
på järnet, som satt tvärs över kvarnögat:
sjägla, sjägel. Den undre stenen var också
försedd med hål ända igenom, i dessa hål
satt en träbit inpassad, noga fastkilad, kal-
lades bussen, bussen, var inte längre än pre-
cis lika lång som understenen var tjock. I
denna bussen var inslagen en ten av järn, kal-
lades näli, näten (i frågelistan: sner), denna
nål gick upp genom ett hål i sjägla.
Kvarnar som liknat fig. 6 ha icke förekom-
mit här. För att kunna öka eller minska
avståndet mellan stenarna använde man sig

sjägla

busse
(se s. 7)

nål

ULMA 8362. Rombo F. Eriksson. 1935

DAL. MORA
Frgl. M 43

6 av sjäglan. Den övre stenen var på undersidan
uppkuggen så att sjäglan passade in i för-
djupningen och alltså följde med stenen när
denna drogs runt. Ville man ha säden gräv-
re förmalen så ökade man avståndet mellan
stenarna på så vis, att man lade in någ-
ra läderbitar i fördjupningen i underste-
nen där sjäglan skulle passa in, då lyftes
den övre stenen upp och avståndet ökades,
men ville man ha mjölet finare, då tog man
bort läderbitarna, och överstenen skänk ner
mot understenen. Ofta läggs under läder och
höja stenen kallades ~~lätta~~ lätta, att
ta bort lädret och mala finare mjöl kal-
lades ~~tyngda~~ tyngda, att tynga = göra tyngre.
När man hade malt litet mjöl såg man ef-
ter vilket man skulle "lätta" eller "tynga" kvar-
nen. När kvarken maldes för fint mjöl

ULMA 8362. Rombo F. Eriksson. 1935

DAL. MORA
Frgl. M 43

lätta v.

tynga v.

7

~~sade man~~ Å ligg-å-si för tungt, å bli swalln,
 hon (kvarnen) ligger på (sig) för tungt, det
 blir "swalln" = det alltför fink, vetemjölliknan-
 de mjölet kallades "swalln" eller swallmjöla,
swallmjölet. "Rusen" gick ända ner genom un-
 derstenen, men den vilade icke på något sär-
 skilt underlag, utan den var fastkilad i ste-
 nen minn busstjilum, med busshilarna
 som voro av trä.

När stenarna efter en längre tids malning
 blivit slitna (man vässade stenarna genom
 att mala sand i dem) så kom den övre ste-
 nen så lågt ner, att det uppstod friktion
 mellan bussen i understenen och sjäglan
 i överstenen. | Man sade då: Å ligg-å-si å
bussum, hon ligger på bussen | för att avhjäl-
 pa detta fel lyfte man av överstenen och egg-
av bussum, högg av bussen, så att den blev

} ligga å} swalle
m -

ULMA 8362. Rombo F. Eriksson. 1935

DAL. MORA

Frgl. M 43

} → higga å} busse m.

8 jämn med stenen.

Några mekaniska anordningar för att underlätta dragandet av handkvarnen har man aldrig haft. Den som malde drog stenen runt med den ena handen och matade ned den andra. Såden hade man under malningen förvarad i en skäppa som stod på bordet. Men det gick inte för sig att helt enkelt gå ut i härberet och fylla skäppan med säd, och sedan mala denna direkt som den befanns. Nej, för att få något så när skarpligt mjöl så måste man först torka säden riktigt grundligt, o skulld bli mälutvärr, ^{den} ~~han~~ (säden) skulle bli "mälutvärr". När det var något som var riktigt torrt, så användes uttrycket mälutvärr. Torningen skedde i en gryta som sattes över sakta eld, man slag säd i grytan och rörde sakta i grytan under hela tor-

9 ningen med en trästicka. Sedan provade man om säden var tillräckligt torr genom att man försökte bryta av en havreknopp t. s. med fingrarna. Detta gick till så, att man tog ett horn mellan högra handens pekfinger och tumme, med vänstra handens fingrar slog man till över det till hälften utstickande kornet, gick kornet av, så var säden tillräckligt torr. Andvälf, handtag på handkvarn handval

B. Vattenkvarnar.

Kvarnar med lodrätt ställt vattenhjul kallades skvalltur, skvalltor, eller: skvalltkvännä, skvallkvarnar, se skvallta, en skvallta = skvalltkvarn.

Ordet värka (icke skvallta) användes om dålig kvarn i allmänhet, t. s. m. om en dålig kaffekvarn kan uttrycket användas.

Kvarnbyggnaden kallades ^{lopp} kvännäsa, ^a kvarnhuset. Samtliga anordningar i kvarnen för

→ skvarnhus
- äisa ?

10 malningen kallades bara kvänni, kvarnen.
Den stuga i närheten av kvarnhuset i vilken
man höll till under väntan på tur att få ma- kvänni-
la ~~kallades~~ kvännistuga, | kvännistuga. De olika stuga
våningarna i kvarnhuset: vattenåsa, ~~vatten~~, vattenhus
huset, nedre våningen: kvännåsa, kvänni-
huset, övre våningen ^{av} kvännibrunn, kvänni-
bron. Kvarnarna byggdes så nära byn som
möjligt om man bara hade tillgång på vat-
ten. Kvarnarna fick sedan namn efter vat-
tendraget de voro byggda i, t.ex. Gövaldkvänni
nä, Gövaldkvarnarna, flera sådana finnes
i Gövaldån, Skvikvännä, Skvickvarnarna,
flera sådana i Seian. De mindre vatten-
dragen där man byggt kvarnar fick namn
av "kvarn": kvännibäcken, kvännibäcken,
namnet återfinns man i alla Mora byar
och fäboställen.

ULMA 8362. Rombo F. Eriksson. 1935

DAL. MORA

Frgl. M 43

11 Beteckning för "kvarndamm": kwändamm,
 kvarndamm. Nu gammalt funnas inga oli-
 ka benämningar för olika delar av en damm-
 byggnad, av den anledningen att inga olika
 delar funnas i byggnaden. Wattnä djikt
diräkt in i kwännöpp, vattnet gick direkt
 in i ~~kvarnen~~ eller ~~rännapp~~. Övre ändan
 av kvarnrännan fanns ingen dammlucka.
 I kvarnrännans nedre del, alldeles intill kvarn-
 väggen fanns en lucka, denna kallades för
stämreke, stämshovel, till utseendet
 var den lik en vanlig shovel som man
 skottar snö med, fast något större förstås.
 Luckan hade stöd av kvarnväggen, inga beslag
 av järn förekomma av gammalt i kvarn-
 dammbyggnad, knappast förekom något
 järnbeslag i hela kvarninnrättningen. Någon
 anordning för bortförande av övfälsvatten.

kwändamm
 stämreke
 (= stäm-
 shovel)

ULMA 8362 Rombo F. Eriksson. 1935
 DAL, MORA
 Fgl. M 43

12. avfallsvatten förekom icke av gammalt. Det vatten, som blev över när kvarnen var full fick rinna över bräddarna på dammväggarna, dessa voro ju timrade av trä, och man ansåg att väggarna i dammen blevo bättre bevarade ju mera vatten som rann över dem.

När man hade malat pärdigt för dagen, och ingen annan skulle mala, laggd den stänkhallen nidi av, lade man "stänkhallen" i hon. Den-
na bestod av ett mindre träd, vanligen grans, som var upptaget med rötterna. Trädet och
lades i kvarnånnan med toppen mot stämmecken och roten mot vattnet. Den-
na anordning gjorde man av försiktighet, ifall stämluckan skulle gå sönder, eller om någon av skynne skulle dra upp den, då verkade trädet som en avledare för vatt-

13 net, så att inte kvarnen kunde börja att gå.
Någon dammlucka för genomsläppande av
överflödsvattnet (senare kallades denna lucka
för ävpällolucka) fanns icke av gammalt.
Kvarnrännan kallades kvännän, kvarn-
han, och bestod av en urhalkad grov
trädstam i ett stycke, varför man icke
keller behövde använda någon ram av
fyra sammanknäppta trån till att hålla
ihop rännan. Någon underbyggvad un-
der rännan fanns icke heller, annat än
dammväggen i den övre, och kvarnhus-
väggen i den nedre delen av rännan. Nå-
gon stång att dra upp stamluckan med fö-
rekom icke heller, luckan var tillverkad med
skaft eller handtag i ett stycke, vilket man
håll i när man drog upp luckan.
Beteckning för att dra upp ^{kvären} luckan: Stämmer

I
Stämme upp

14 upp, stämma upp. Spit å stämman - upp a
mi du, gå ut och öppna luckan åt mig du.
(Stänga varmed kvarnhjulet stämades: stäm-
menstäm^{ngg}stäm) stämstängen, denna stacks ner
mellan skovlarna i "kallen". Denna stäng
var särskilt nödvändig när man skulle
akka stena, hacha stenarna, för annars kunde
det hända att stenen började gå runt av spill-
vattnet i korn, och då hade det ju varit be-
svärligt att hacha.

Vattenhjulet⁽²⁾ i en skvattkvarn kallades för
kvännkallu, kvarnkallen = galben. Hjulets
axel kallades snäsi, snesen. Tillverkades av
tjåraktig furu, solvind så mycket som möj-
ligt, desto mera solvind den var, desto bätt-
re var den för sitt ändamål, skovlarna
skulle ju sitta solvind i stocken. Skovlarna
(b) kallades rekar, skovlar. Järvringarna, en

Stämstäng
(m. häms.)

kvännkallu
(Chäms.)

ULMA 8362. Rombo F. Eriksson. 1935.

DAL. MORA

Frgl. M 43

15 ovanför och en under skovlarna kallades ba-
ra järnringgä, järnringarna. | Dubben (c)
i nedre ändan av ^{spis} stöcken: spitsen, spissen. Spotte
Lagret (d) hade inget särskilt namn, bara
lägrä, lagret. | Stöcken (e) vid vilken ^{under kvarnstenen} lagret
är fastgjort, och som kan höjas eller sänkas,
då man vill öka eller minska avståndet
mellan stenarna: littkubben, lättsöcken. lättkubbe
I anordningen av lättninganordningarna
kallades litta, lättnan. Den lodräta stängen som lätta
gick upp genom golvet kallades littstämndji, lättsängen, denna var fastgjord vid lättsö-
cken med en grov träspunt. På stängens övre
ända, ungefär jäms med golvet nivå, gjorde
man ett hål i stängen, och i detta hål satte
man in en träklots. Under detta tvärslag
lade man större eller mindre träklotar och
tog in kilar när man ville "lätta" på kvar-

ULMA 8362. Rombo F. Eriksson. 1935
DAL. MORA
Fgl. M 43

16 men, och tog bort dem när man ville "tynga".
När man skulle ta bort någon kil hade
man en liten spak som man satte under träs-
slagets ena ändra och lyfte upp, medan man
samtidigt tog bort kilarna med den andra.

^{om av de} Stenkarna, (f) på vilka kvämlävar, kvarn-
laven vilade kallades wäsir, vasar = ljälkar.
Kamm på stenarna (g-h) på en skvaltkvarn:
den övre stenen: läpärn, läparen; den undre
stenen: unnästen, understen (jfr. ovan om
handkvarnar.) Understenen låg på kvarnla-
ven, denn var tillverkad av allvklöver,
plank av trädstammar som blivit en
gång, laven vilade på två wäsir, vasar
som varo inbyggda i kvarnhusväggen.
Kvarnlaven var alltid byggd i ett hörn av kvarn-
huset, varför laven alltid bestod av bara två
sidor bräder, de båda andra sidorna bestodo

vase
↑
ULMA 8362. Rombo F. Eriksson. 1935

DAL. MORA
Frgl. M 43

17 av kvarnhusväggarna.

Beteckning för paret stenar: i ett par kvänn-
stenä, ett par kvarnstenar. Vi äddum skua
i ett nytt [kvännstēpar] vi skulle ha ett nytt
[par kvarnstenar].

Detta mjöl som kom ut rent om kvarnstenar-
na kallades ^{best.} myölrinnstjäu mjölingen.

Den gamla benämningen på handtaget på
den övre stenen på en handkvarn är: arund-
wältn, handval.

För att få upp mjölet ur loven använde man
en liten skovel av trä, kallad myölrēku, mjöl-
skovel, med vilken mjölet skufflades direkt i säc-
ken. När man tagit undan det mesta mjölet
använde man en käru, kara, en käpp på
en brädbit, med vilket man "karade" mjölet
åt sig.

Bussen, busseu i "liggeren" genom vilken sne-

par
mjöl²

myölrēku
kara f.

JULMA 8362. Rombo F. Eriksson. 1935
DAL. MORA
Frgl. M 43

18 sen gick upp. Snäsi, snesen; den del av smesen som gick upp genom bussningen hade ingen särskild beteckning. | ^{kvorn} Snesens topp, i nedre änden: spürim | sporren. Laget som ^{er} ~~dena~~ ^{kvornens nedre topp} roterar i: skälj | skålen. Uttryck för att bussningen blir glapp: kvänni lekk i bussam, kvornen glappar i bussningen. Man brukade ibland smörja busseu med talg eller liknande ämnen. Siägla, sjägla infällt i ett "segelpar", kallat siägälaga, ~~sjägälaga~~ i undre sidan av löparen. [†] Nu gammalt förekommo inga ringar omkring stenarna, när en löpare av för mycken nötning blev för lätt, så avhjälptes detta på så sätt att man tog en gammal, sliten löpare som blivit kasserad och lade ovanpå den som man använde, därav fick man den nödvändiga tyngden. Den vanliga storleken på kvarnstenarna i en

sporn
skäl
läcka v,
bet.
"glappa"

segel
sjägäl-öja
(jfr segla n.)

19 gammal skvaltkvarn var 5 kvarter i diameter,
kallades fämkvarttesstenå, femkvartersstenar.
Stenarna voro vanligen av sandsten, men man
har försökt att göra stenar av gråsten också, men
dessa voro för hårda, och därför mindre lämp-
liga, det blev inte fint mjöl av dem.

Uttryck för att ta upp ^{den} ^{kvorn} övre stenen för hack-
ning: tåg-äv kvänni, taga av kvarnen, eller
tåg-äv on, ta av henne. (Stöd, som den
upp-tagna ^{kvorn} stenen lägges emat: krammblå.) krammel

kramlet, bestod av två mindre stockar, med
rimmar som höll stenen i läge under hack-
ningen. Ibland hade man stenen helt
och hållet liggande, ibland stävde på kant,
något lutande mot väggen under hackningen.

Att hugga kvarnstenarna för att de skola mda
bättre: akk stena, hacka stenarna. Vi skvann
tåg-äv on i akk on, vi skall ta upp stenar

ULMA 8362. Rombo F. Eriksson, 1935
DAL. MORA
Frgl. M 43

20 na och hacha dem. Den sötad sten först min
i ett milkol inna dem byrd i akka, man sota-
de stenen med ett "milkol" innan man börja-
de hacha. Man måste ha ett "milkol," ty ett van-
ligt kol från spisen var för löst, så att det gick
sårder. Vid hachningen användes av gammalt
flatakkor, ^{hvar} flathackor, dessa voro i form av flathackor
en bred mejsel i spetsen. Senare började
man använda ^{hvar} pikkhackor, ^{ett slag} pikkhackor, först pik-hacka
massiva sådana, senare min lös uddar,
med lösa uddar.

Järn~~et~~, med vilket man gjorde nya hål för
kilar i bussningen kallades bussjärn~~et~~, (buss-
järnet, kilarna man slog i kallades kurstjilar,
busskilar.

Av gammalt förekom det inga refflur, räpplar
i kvarnstenarna. Några anordningar - att hissa
upp den övre stenen fanns icke av gammalt.

buss-järn

21 Stenarna voro inte heller tyngre än att två
man ledigt hanterade dem utan mekaniska
anordningar. Ett järusspett, järusspett hade
man som man satte in i kanten mellan
stenarna, lyfte stenen och stack in en kil
mellan dem; tills man fick plats att ta i
med händerna, i så döpad dem bärrt-
äv ann, och sedan vek man den "över ändä".
Att lägga in ^{kvann} nya stenar: ev-inu ny stena, läg-
ga in nya stenar. Att passa in dessa: pass-inu dem,
| passa in dem. Stem dem, | sämja dem. Stem-iöp
stena, sämja ihop stenarna.

Det gravhackade partiet närmast kvarnögat på
stenarna hade ingen särskild benämning, men
det finhackade partiet ^{av kvarnsten}, cirka 2 tum innauför
ytterkanten kallades ^{best} mijöbrunnjerv, | mijöbringen.
Dall, som man högg refflorna efter (under senare
tid) kallades räffälmalln, reffelmallen.

Dalarna

Sämja v.

De löshackade stenflisor som bildades vid hackning av ^{kvadr} sten kallades: akkmyjöl, hackmyjöl.

Spordningar för matarverket: Spannmålsbehållaren ^{i en kvadr} vilade på två tvärgående åsar, kallades för

pl. lunnä, lunnarna. Man lade några bräder på dessa åsar, bredvid behållaren, på dessa bräder brukade man ställa sädesäckarna, så att de voro till hands att slå i när behållaren var tom.

Sädesbehållaren kallades täitru eller kwantäitru, ed e fö litu täit, det är för liten behållare. Den

rörliga bottenen på behållaren: trygglu, trygla. De järnkrokar, med vilka skon var fäst vid behållaren kallades bara prohä, krokar.

Luksaff som reglerade spannmåls tillförseln kallades för mätäreku, mätvingskovel (= luksa).

Luksan satt fast på behållarens vägg, när det kom för litet

säd, sade man: ä föll-i fö litä, det "faller i" för litet; du få mätä mer, du får mätä mer,

hackmyjöl²

lunnä
bet.

ULMA 8362. Rombo F. Eriksson. 1935

DAL. MORA

Fgl. M 43

krok
Et om...
mät-räku

fälla i
mata^{1, 2, 3}

då (bröt man upp luckan med knivspjudet, brytan-
de över den tvärstå som satt framför behållaren).
När trygglan matade för mycket, slog man
ner luckan med knivskäftet. Luckan sattes fast
med en träkil, som sattes in bakom luckan,
mellan luckans kant och behållarens vägg.

Av gammalt gick det inte att "skruva ner" skon.
Käppen, som släpar på stenen och skakar skon
kallades ristvähr, ristval. Denna var fäst vid rist-val
skon med en järving, med förhållandevis stor
ögla så att käppen löpte lätt i den. Käppen
var ovanför järningen ganska lång, den nöt-
tes ju av skrapningen mot stenen och blev
kortare och kortare, men då den satt löst i ringen
kunde den sjunka ner allt efter som den nöttes.
När käppen blev för lätt, så att den inte ska-
dade i behållaren tillräckligt, då lade man på
några mindre brädbitar som varo försedda med

24 håll på mitten så att de kunde trädas upp på
ristvalen, ä skäkä för litä, ta ä pikh upä)
isenn brädslapp, det skakar för litet, ta och
lägg på en brädbit, eller: Die tyngd, en tyngd,
brädbitarna kallades nämligen tyngdä,
tyngder. Var ristvalen för tung skäkä-
ä- i trügglun för mytjy, skakade det i skon
för mycket, då tog man bara bort en bräd-
bit. Man hade ingen särskild "skakering"
i kvarnögat, utan ristvalen släpade på ba-
ra stenen.

Dessa kvarnar matades aldrig för hand, så-
 vida man inte malde ben förstås.

Beteckning för att ^{sädes} tömma behållare och sko (i kvarn)
mätä-yr, mala ur. Du ska mätä-yr trüg-
lun riktigt, du skall mala ur skon riktigt.

Beteckning för att ^{sädes} tömma säcken i spannmåls-
 behållaren: ^(silvaren) Still-ä sädi, slå i säden, eller:

picka v,
bet. 8
Sticha,
sätta (på
nytt på nytt
spådnigt)
tyngd f.
Ex. om...

ULMA 8362. Rombo F. Eriksson. 1935
 DAL. MORA
 Frgl. M 43

Mala ur

Stilla ä

ta å still-å kverpan nu, slå ^{sides} i behållaren det
du har i säcken nu! Man slog alltid säden di-
rekt från säcken i behållaren.

Stilla a

I de ovan beskrivna svartkvarnarna fanns det
naturligtvis ingen egentlig "mjölnare", utan var-
je delägare fick sköta om malningen åt sig
själv. Någon egentlig avgift behövde man
då givetvis icke betala för att på målet, man
var ju delägare i kvarnen, och det som be-
hövde repareras, det skötte delägarna om
själva. Men man betalade i varje fall någ-
ra skilling för varje tunna förmalld säd.
Betalingen togs upp av kvärrfäitem,
kvarnfogden. På så sätt bildades en liten
kassa, vars pengar skulle användas för in-
köp av nya kvarnstenar.

Andra kvarnar, drivna av vattenhjul med våg-
rätt liggande axel.

kvärr-fut

26. De större kvarnar i äldre tid, som drevs av vattenhjulet med vågrätt liggande axel kallades tullkvarn, tullkvarnar. Namnet kommer därav att man erlade förmålningsavgiften i form av säd, tulla, tullen. Dessa kvarnar hade också fast anställd mjölnare.

Dammbyggna denna vara dock i stort sett lika med dammarva till skvaltkvarnarna, (modernare anordningar med "trycktrumma" anser jag icke behövas omnämnas här), men dessa dammar hade dock två dammluckor, dammluckor, en för överflödsvattnet, avfällslucka, avfällsluckan samt kvännlucka, kvännluckan, framför den ett galler, kallat stiltjin, stegen, av träspjälor, vars uppgift var att uppsamla kvistar och annat skräp som flöt i vattnet, icke för isens del. Olika slag av vattenhjul: tyvjälsjöl, övr-

ULMA 8362. Rombo F. Eriksson. 1935
DAL, MORA
Frgl. M 43

27. vattshjul. Uundäpältsjöl, underfallsdjul, =
med raka rethur, skoular. Kvänni gör minn
ijvyrpäll, kvarnen går med "överfall;" minn
uundäpäll, med underfall.

Det lilla hus bredvid själva kvarnbyggnaden
i vilket vattenshjulet var inbyggt kalla-
des jöläisa, hjulkuset.

Beteckning för "hjulaxel": jölstuttseu, hjul-
stocken. Nälarna kallades jölakksnä, hjul-
axlarna. Om hjuldubben lossnade i stocken
fästes den med kraftiga kilar som drevos in
minn äkksn älld ä minn ie älddja, med
yxan eller okså med släggan. Detta arbete
kallades te nögäl jölstuttseu, att nagla hjul-
stocken. Det järn man slog in i stocken
för att pressa upp hål åt kilarna kalla-
des nögäljännä, nageljärnet.

Lägrä, lagret bestod av en urholkad gråsten

för vardera aellvälen, stenen skulle vara av hårdaste slag. "Smärningen" bestod av det vatten som stänkte på "lagret".

Jälarmä, hjularmarra. Jälringgä, hjulringarna. Jälreker, hjulskavlarra. Träbilar som slås in mellan aell och hjularmarra: pyllnaden, pyllnader eller: pyllvindji, pyllningen. Träbeklädnaden på inre kanten av ringen på överfallshjul för att hindra vattnet att rinna igenom hjulet: födärvindji, fodringen.

Snordningsapp för utvärling och överföring av drivkraften: Det stora kugghjulet som sitter på vattenhjulaxeln kallas wandringjälä, vandringshjulet. Det mindre hjul som står i förbindelse med detta kallas drivjälä, drivhjulet. Kugghjulet på snesen kallas köta, köta. Detta hjul satt löst på "snesen"

29. så att det var rörligt uppåt. Hålet i hjulet
i mitten, där snesen gick igenom var fyr-
kantigt, och snesen var också fyrkantig
till formen på det ställe där kugghjulet
låg när det låg i "drivande läge", d. v. s.
när kvarnen var i gång. När man så-
ledes ville överföra krafter från den ena
kvarnen till den andra (om det fanns två)
så gick man ner i vätväissa, vattenhu-
slet och lyfte upp den ena snesens "kotar"
samt stöttade den med en spak så att
den inte kunde ramla ner, samt släpp-
te i stället ner kotan på den andra sne-
sen. Hade man tillräckligt med vatten
kunde man ha båda kvarnarna i gång, nota
i den ena, och sammansmälta, sammans-
mälta i den andra.
Uttryck för att kugghjul och drev stå för lätt:

30 ä bräindjå, det tränger. Motsatzen: ed e fö
Mihuti, det är för glappt.

På handkvarnen gjorde man även korngryn.
Först torkades kornet i en gryta, eller, om man
skulle göra av ett större parti korn, då torka-
des såden i bakugnen, vilken på förhand
eldats upp så att den var varm. Kornet bred-
des ut på bakungsälli, bakungshällen. Man
hade en lång kärr och rörde i kornet med
under torkningen. När kornet var torrt grön-
tes det på handkvarnen, därefter siktades gry-
nen i sikhtä, siktet, (av metall). Man kas-
lade upp gryn i säcket, den föll ner i säcket,
man kastade igen, o. s. v. Detta arbete kalla-
des drykhta | dem | drykhta | grjnti, man
rensade grynna. med hjälp av sikte |
I de större kvarnarna i äldre tid, tullkvarnar-
na, funnos i regel två par stenar, bägge sam-

I
gryn,
bet. 1
(kärn.)

ULMA 8362. Rombo F. Eriksson. 1935

DAL. MORA

Frgl. M 43

dryft v.

31 mansmatstenar. Några anordningar för skräd-
ning eller riktning funnos icke av gammalt
då man icke kände till något sådant
mjöl, allt mjöl man malde var ju sam-
manmölid, sammanmalet. Några anord-
ningar för sädens rensning funnos icke av
gammalt i kvarnarna, rensningen försiggick
hemma i ladan genom kastning och i sättet.
Avgiften för malning vid tullkvarn: tull, tull.
Du på tull ita, du får ^{syn} ~~tulla~~ det här, eller
du på ta tulla, du får ta tull. Avgiften mät-
tes med en kapp; tullkappen, tullkappen. För
havre var den vanliga avgiften 2 kappar pr.
tenna, för korn $1\frac{1}{2}$ kapp pr. tenna, korn-
malningen var billigare därför att kornet
gick fortare att mala. Den kista som man
förvarade den som tull tagna spannmålen
i kallades tullgista, tullkista. I denna funnos

tulla v.

tull m.
(tenna)

32 olika avdelningar för olika slag av säd. När man köpte säd ur tullkistan var det bestämt att man fick förvala den inköpta säden "tullfritt."

Det vatten som skall draga kvarnen kallas kvännvatten ~~kvännvatten~~ kvarnvattnet. När det är mycket vatten i ^{kväven} bäcken säger man: ed e fullt kvännvatten det är fullt kvarnvatten. Ed e dåli kvännvatten, det är dåligt (med) kvarnvatten: det är vattenbrist. Itt (vid vattenbrist mala då vattnet inte räckte till hela dygnet, utan man bara en stund då och då fick kvarnen att gå sedan tillräckligt med vatten samlats i dammen: mälä minn dammsvatten; mala med dammsvattnet. Den i dammen samlade vattenmängden: dämning, en dämning. Det stillastående vatten ^{i kvarnen} ~~(i dammen)~~ stånsvatten, stånd-

vatten

full a.

vatten

dämning

stånsvatten

ULMA 8362. Rombo F. Eriksson. 1935
DAL, MORA
Frgl. M 43

vatten. | Vatten, som pressas genom en kal-
 uppdragen ludda i kvarnrännan: sprändj-
vatten, sprängvatten. | Ed e bra undä-
fäll jän, ~~det är bra undanfäll här~~ det
 blir aldrig för mycket vatten "under" ^{kvarens} vatten
 hjul. | Uttryck för att vatten stiger för
 högt nedanför kvarnen så att hjulet
 hejdas: ed e däli undä-fäll, det är dåligt
 undanfäll; man säger då att: kvänni
gör i kavi, kvarnen går "i hav."

| Uttryck för isbildning kring kvarnhjulet un-
 der vintern. | Å tjövar-ä jölä, det kövar på
 hjulet. | Å tjölä-ä wätjölä, det tjälar på
 vattenhjulet (i go. tjölär-ä). | Å a wursti
tjöväism, det har blivit kövis. Då kvarnen
 fått stå så att ^{kvaren} hjulet frusit fast: jölä a früs-
fasst, hjulet har frusit fast. Uttryck för att
 slå bort isen från kvarnhjulet: Wätts-är

spräng-
vatten
undanfäll

köva
frysas fast

34 äisa, skä (hugga) bort isen. | Wätts-lös-jö-
lä, hugga lös hjulet. | Vid detta arbete an-
vändes äisbitu, isbitten och äkksi, ykan.

vacka v.

isbitte

D. Malning.

J ska bärt i mälä, jag skall bort och
mala. Wi skumm bärtti kvärni, vi
skall bort till kvarnen och mala. Ja
ställt-i-ärningg mätillassä i nu, jag
har ställt i ordning mallasset jag nu,=
den säd som skall malas, kallades även
mälvindji, malningen. | J ska lät-i mäl-
vindji, jag skall fylla säckarna med säd
som skall malas. | Man byggde inte kvar-
narva längre bort från byn, än att det
fanns körvägar till dem.

Beteckning för "mjöl": myät, mjöl. Beteck-
ning för "mjöldamm": myäldammä.
mjöldammät.

lata i
hjälp

ULMA 8362. Rombo F. Eriksson. 1935

DAL. MORA

Frgl. M 43

35.

Beteckning för "mjölsäck": Uyälkuppä, eller: stjunnkuppä, mjölpåse = säck, eller: skinnpåse = säck, av kalvskinn, med den häriga sidan ut, kallades även kävstjunnkuppä, kalvskinnsäck. Man gjorde även mjölsäckar av töd, avfall vid linberedning, kallades tokkuppä, tosäckar, isn kuppä e djord av töne, den här säcken är gjord av "töd."

Olika sätt att mala: sammamälä, sammamma-
la, så maldes all säd till mjöl av gammalt,
men om man sammamalde mycket graut
hette det grövmälä, grovmala. gräpa, gröpa.
Senare började man skräda å nöta, men
så fint mjöl malde man aldrig av gammalt.
Namn på "sammamålet mjöl": sammam-
méli mjöl, eller samméli mjöl, sammam-
malet mjöl. Vi samm|mälä - umm|ita
mjölä, ed e alldeles för sädut, vi måste ma-

koppe
"säck"
(hänv. om
mjölsäck)

mala

mälä om
(hänv.) s. 36

ULMA 8362. Rombo F. Eriksson. 1935

DAL. MORA

Frgl. M 43

36. la om det här mjölet, det är för mycket sä-
dar i det. Då fick man a i en pinna å
get nidi å nidi kvännoga, då fick man
ha en pinne och peta ner mjölet i kvarn-
ögat, men man slog först mjölet i behåll-
ren, med sinnen rörde man fram och tillbaka
i "skan". Det som fränskiljes mjölet: säda.
sädar. Mjölet är illa malet: ed e sädut,
det är sädigt.

Malldärmjöl, malldärmjöl - mjöl av slö-
säd, agnar och halv. Uttryck för siktat
mjöl: stålsiktarmjöl, stålsiktat mjöl,
uttrycket började användas när sådant
mjöl först infördes här, för cirka 50 år
sedan.

Du ska stänga av å lyft-uren i kuggum,
du skall stänga av (mjölet) och byta om
säckar (den som hänger på är full). Man

malldet-
mjöl

Stänga av
(m. hämn.)
s. 37

37 stängde av mjölet genom att skjuta in en
liten lucka i mjöltrumman, mjöltrumman.
Uttryck för att säden är tillräckligt torr: o
e mälutvärr, hon är maltorr.

tidigare anför!

Uttryck för att säden och mjölet blibbar
vid yttre randen av kvarnstenen: kwänni sätta vid
a sätt-vid-si (med tonvikten på "ä" i "sätt")
kwärnen har satt vid sig. Ed a uersti
ien dēgringg, det har blivit en degring.
Kwänni e dēgen, kvarnen är "degig." Ä
bli mjöldejjin de kwänni e elliög, o
på-nt munda si mjölä, så o drar-i-öga,
det blir mjöldeg (när kvarnen är slö, vil-
ket man försökte avhjälpa genom att "tynga"
på stenen) (hon får inte ifrån sig något
mjöl, utan hon "drar i öga" = därmed me-
nas att kwarnstenarna bli fulla av mjöl,
det blir mjöl ända in mot kwarnögat.)

deg

38. Med de kvarnar man hade av gammalt kunde man inte få ätbart mjöl om man inte först torkade säden noga. Torkningen skedde i tårkstugan, torkstugan. Denna var byggd i fyrkant med stor jälldpall, eldpall på mitten, och tre äld fyra låvä wid väggar, tre eller fyra lavar vid väggar. En dag före torkningen jälldåd den upp tårkstuga, eldade man upp torkstugan. Man såg efter brasan ibland och lade på mera ved. När man tyckte det var tillräckligt varmt, grästenarna började bli röda, då bar man ner den säd som skulle malas, d. v. s. den säd man skulle mala den gången, det gick inte för sig att torka mera säd än det man skulle mala för var gång. Säden breddes ut på lavar så tunt som möjligt, skiftet fick

ULMA 8362. Rombo F. Eriksson. 1935

DAL. MORA

Frgl. M 43

39 i tjocklek icke överstiga två tum om säden skulle bli ordentligt torkad. Första dygnet efter inläggningen fick man inte gå och se efter säden, då släppte man ut värmen genom för mycket springande i dörren, men efter ett dygn fick man börja röra i säden med en vanlig trä-räffsa. Hur man provade om säden var torr se ovan under "Handkvarnar."

Beteckning för att "sätta i gång kvarnen":

Stämman upp | stämna upp.

stämna upp

Uttryck för att tillvarata vattentillgången:

ta-ät-wära watteni ä djära dammswatt-

dat. ?

nä, ta tillvara wattenet och göra dammswatten. Uttryck för att kvarnen går långsamt:

kwänni gör so mallut så, eller:

kwänni gör so märliga så, kvarnen går

så sakta så. Kwänni gör bar dåli i dag

40 kvarnen går bara dåligt i dag. Kvänni
går minn klämm, kvarnen går med "kläm."
Stun a sku mälä ienn malldärkuppen mes
kvänni a wurti warm, man skulle
mala en påse-säck med slösäd medan
kvarnen blev varm; eller: mes o sēma-tit
si, medan ^{den (kvarnen)} ^{vänjar} sänjer till sig.

Sänja till

Kvänni ältä, kvarnen haltar = går ojämt;
eller: kvänni wimsusä = går ojämt.

Wimsa v.

Det första mjölet man får vid malningens
början, när man maler slösäd: malldä-
myölä, malldärnjöl; eller: malldärn, dem a
we fängvä jätä malldärn för, man var
glad åt att man fick äta malldärnjöl förr.
Kvänni gör tämt der ann a mēli-yr,

dat?

kvarnen går tämt när man har malat ut.
När (kvarnen kastar hela korn ifrån sig)
säger man kvänni e fö litt, kvarnen är

lätt a.

41 för lätt, man måste "tynga" stenen.

Hemma i gården förvarades ^(mjölet) i myöltunnur,
myöltunnor, vilka hade sin plats i hårbret
Ett kvarnbygge var organiserat på följande
sätt: Kvarnen ägdes av flera gårdar, vanligen
4-6 gårdar. Alla hade lika stor andel, var-
för underhållningsskyldigheten var lika för
alla. De som voro delägare skulle också er-
lägga avgift, denna avgift var till kvänn-
kassan, kvarnkassan. denna hade kvännfäitn,
kvarnfogden hand om, delägarna skulle vara
"fogdar" var sitt år.

I skvaltkvarnarna hade man ju inte någon mjöl-
mare, och det var alltså ingen som tog tull av
de som malde, men då fick den som malde
själv tala om huru mycket rådg han förmalte,
samt sedan ge tull åt kvarnfogden. Det fö-
rekom alltså ingen kontroll från kvarnägarnas

kvarn
Om bygge
av...

ULMA 8362. Rombo F. Eriksson. 1935

DAL, MORA

Fgl. M 43

42 sida, men det var heller ingen som försökte
fuska med avgiften.

Kvarnstock för kvarnlagets räkenskaper (kalla-
des ^{best} kvännstikka, kvarnsticken. På den skrev
man upp antal fjärdingar säd som förmalts
under hela året. Kvarnsticken innehades av
kvarnfogden. Dennes äligganden var dessutom
att se efter kvarnen och se till när reparatio-
ner behövde utföras, samt helt eller delvis
själv utföra dessa, de mindre reparationer-
na utförde han själv. Han skulle även för-
vara nyckeln till tullkistan samt ha hand
om försäljning av tullsäden.

Någon bestämmelse efter vilken ordning deläg-
arna i kvarnlaget fingo använda kvarnen
fanns icke här, ann så först kom bärsti
kvänni, ann fick först mälä, den som
först kom till kvarnen, han fick först

Kvarnsticken
(Chänni)

ULMA 8362. Rombo F. Eriksson. 1935

DAL. MORA

Fgl. M 43

mala, när det var många som skulle mala
 ställde man efter sina säckar och för hem,
 men om man då inte passade sin tur, så
 kunde en senare dithommen få mala först.
 Man måste passa tur, passa turen.

När man var tvungen att lägga kvar säc-
 karna i kvarnen och vänta med malningen
 till en annan dag, då sade man: i pikk bida om
bädd-ummen, jag pikk vänta om. På säckar-
 na hade man en sticka fastbunden med en rem,
 stickan var försedd med ägarens mark, bo-
 marke, inristat med kniv, kallades mark- marksticka
sticka, marksticka. Om avgift för att måla
 på annans kvarn, se ovan!

Den första tillkvarnen i Oxberg och Gopshus
 byggdes i Oxberg för 65 år sedan.
 Uttryck för att beteckna att många måste vänta
 på sin tur att få mala: ed e mäluträngt,

44 det är malträngt, eller: ed e mäli'fullt, det är malfullt.

Beteckning för "mjölnare": mjölnä, mjölnare, en del uttala ordet mjölnä utan "r" som ändelse ljud, en del låta höra ett knappt hörbart "r"-ljud (i sek) i Go. hörs tydligt "r"-ljud.

Mjölnädrängg, mjölnädräng.

En mjölnare avlönades med en viss del av den i tull tagna säden. I skvattkvarnarna fick bonden själv förnsata sin säd, men i tullkvarnarna var det mjölnaren som malde, men bonden fick själv hjälpa till med att slå säden i behållaren, sätta under säcken, byta säckar o. s. v.

Benämning på ^{man} den som kom till kvarnen för att på malet: mälükall, mal-gubbe. Sp wa to mälükallä dar piri mi, det var två bönder där före mej som skulle mala.

ULMA 8362. Rombo F. Eriksson. 1935

DAL, MORA

Frgl. M 43

→ mal-karl

45. Mjölnaren bodde i kvärnkammaren,
kvarnkammaren, ett hörn i själva kvarn-
huset, som var avbalkat med bräder. I
detta lilla rum fanns en öppen spis, ett litet
fönster samt ett bord och en säng. Här
vistades de som kommo för att få målet,
men eftersom kvarnen låg nära intill byn,
så förekom det inte att någon övernattade
i kvarnen, såvida de inte skulle mala på
samma natt. Kvarnen här besöktes sällan
av folk från längre bort belägna Mora-
byar.

Kvännustället, kvännustallet, där de malan. kvännustall
de kunde på sätta in sina hästar, mindre
stall med spiltor för två hästar.

Folkminnen rörande kvarnar och malning

Wellingkvänni, vellingkvarnen.

Detta är sagan om kvänni så mälåd allt så

46. wa, kvarnen som malde allting, vad som helst. Det var i slättertiden. En bonde var tidigt på morgonen ute med sitt folk på ågorna. Då kom en trollgubbe, en trollgubbe förbi, och frågade bonden om han ville köpa en kvarn av honom, en kvarn som malde allt man befälde den att mala. Bonden tyckte väl det var fin affär att köpa en sådan kvarn, varför han slog till och köpte kvarnen. Trollgubben följde med bonden hem i stugan och undervisade honom om hur kvarnen skulle sättas i gång. (Märk att bonden inte fick någon undervisning om hur kvarnen skulle stoppas). Sedan försvarann gubben. När det blev tid att äta frukost befälde bonden sin kvarn att mala välling, det var vanligt att man skulle ha välling

ULMA 8362. Rombo F. Eriksson. 1935
DAL. MORA
Frgl. M 43

47 till frukost. Vällingbockan ringde, och folket ute nå ägorna begävo sig hemåt för att äta frukost. Men innan de hade hunnit fram till gården så mötte de välling, den flödade fram över åkern, hela gården var full av välling, och ur stugan strömmade fortparande välling, den rann över dörrens tröskel i en jämn ström. Bonden var förtvivlad över kvarnen som han inte kunde stanna. Då uppenbarade sig trollgubben och stannade kvarnen. Bonden blev så glad att gubben fick ta kvarnen med sig när han gick. En tid efter detta sålde trollgubben kvarnen ännu en gång, denna gång till en sjöman, vilken tog kvarnen med sig ut på havet. Sjömannen hade heller inte fått någon un-

ULMA 8362. Rombo F. Eriksson. 1935

DAL. MORA

Frgl. M 43

48 dervisning i hur kvarnen skulle stoppas.
En dag blev sjömannen utan salt, och
då tänkte han på sin egen domliga
kvarn, han befälde den att mala salt,
och det gjorde kvarnen, det blev salt
som rann ut i havet, vupphörligen.
Och nu ligger kvarnen på havets botten,
och där malar den salt än i dag.
Detta är en sorts förklaring över att sal-
tet aldrig tar slut i havet.

Färskall, forskarlen.

Färskall stjötä kvänu mes mjölnäru sov,
forskarlen sköter kvarnen medan mjölnaren
sover, gammalt ordstäv från Leberg.
En gång var det en mjölnare från Leb. som het-
te Mittjel, (en släkting till min sagerman Berg-
lund), denne råkade en gång försöva sig me-
dan han hade kvarnen i gång, han vakna-

49 de inte förr än forskarlen stod i dörren och ropade: Mittjel, mittjel, kvärnen gör tåm! kvarnen går tåmt.

Den annan gång satt Mittjel sent en kväll och kokade gröt medan han hade kvarnen i gång. Då tittade forskarlen in genom dörren och frågade: Ä du sitt länngä nev? har du sett längre näsa? Mittjel slog till åt forskarlen över den långa näsan med grötsleven som var het av gröten och frågade: Ä du känt ätä gröt? har du känt hetare gröt? Då försvann forskarlen, men en liten stund senare stannade kvarnen, forskarlen hämnades.

Unnu ann skulld på fint mjöl, så skulld ann mälä mes ä wa vekkseundä, om man skulle på fint mjöl, så skulle man mala i ny, iche i nedan.

50. En annan gång när Mittjel sov, så kom Tomt-
hall i dörren å ropad: Mittjel, Mittjel, kvänni
mälä sädä å di! kvarnen malar sädar åt
dig. En del personer påstå att det var fors-
karlen som varnade mjölnaren och skötte om
kvarnen medan mjölnaren sov, andra åter
göra gällande, att med kvarnens skötsel hade
forskarlen intet att göra, den saken skötte
tomtthall om, men meningarna äro som
sagt, delade.

ULMA 8362. Rombo F. Eriksson. 1935
DAL. MORA
Frgl. M 43

Från Öberg, av Rombo Filip Eriksson, Bonäs, Mora.

51

Tillägg till:

Landsmålarkivets frågolist:

Kvarnar och malning.

s. 1. Ja me härnt ä mäla, detta är rätt, för Öberg, Gopshus, Bonäs samt en hel del andra morabyar. Man säger aldrig: i a me härnt ä "méli", men man säger: nu ar i smart meli, nu har jag smart malit.

s. 9 och 10. Kvämmäisa och wätüäisa, kvarnhuset och vattenhuset, ändelsen -a förefaller märkvärdig, men så heter det i Öberg och Gopshus, jfr. Bonäs -äus-ä, -huset.

s. 19. tag-äv on ä akk on, ta upp stenarna och hacka dem är rätt, men skulle man översätta satsen direkt, så skulle det bli: taga av (upp) henne = (kvarnen; fem. on, henne) och hacka henne = (d. v. s. kvarnen, egentligen "stenarna", man säger akk-on, hacka kvarnen.

59. s. 39. Ta-et-wära watti, åtföljes alltid av
dativform, se: ta-et-wära klädum, taga wa-
ra på kläderna. } vara
subst.

s. 40. Uttrycken de och der användes båda i Sv.
betyda "när," en del äldre personer låta höra än-
delsen "r" = der; andra, mera slarvigt språkande
inget r-ljud de anna -, när man har.